

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

MŰHELY

Kovács Bálint

Az erzsébetvárosi örmény könyvtár

Az örmények által lakott erdélyi Erzsébetvárosban rejtőzködik a nyilvánosság elől egy igen értékes kora újkori örmény egyházi könyvtár. A könyvtár mindeddig jóformán ismeretlen volt a kutatás előtt, a város történetéről azonban – legtöbbször az örményekkel összefüggésben – több tudományos értékű ismertetés is napvilágot látott. Az erzsébetvárosi örményekről magyar nyelven Ávedik Lukács erzsébetvárosi örmény katolikus plébános írt részletes monográfiát a 19–20. század fordulóján.¹ Gyakorlatilag Ávedik Lukács monográfiájával egy időben az erdélyi származású mechitarista főapát, Govrik Gergely (Grigor Govrikean) háromkötetes örmény nyelvű monográfiát publikált az erzsébetvárosi örményekről Bécsben, amelyet hosszú erzsébetvárosi tartózkodása alapozott meg.² Mintegy 100 év elteltével jelent meg újabb, érdemi tudományos értekezés a várossal kapcsolatban, melyet egy régészeti ásatás alapozott meg.³ A város történetére vonatkozó, német nyelven megjelent publicisztikai írásokat Hermann Hienz dolgozta fel könyvészetében.⁴ Az elmúlt években az erzsébetvárosi örmény könyvtár feldolgozása kapcsán Polyák Mariann, Horváth Gábor és Guitman Barnabás publikáltak a városra, illetve a könyvtárra vonatkozó tanulmányokat.⁵ A Németországba kitelepedett helybéli szászoknak a városról összeállított könyve tudományos szempontból már igénytelenebbre sikerült.⁶

A településnek a történelem folyamán több neve is volt. Eredetileg Ebesfalvának hívták, amelyet a szászok németesen Eppeschorfnak, a románok Ibaşfalūnak, az örmények pedig Paşpalovnak hívtak. 1733-tól a település neve Erzsébetváros, németül Elisabethstadt, latinul

Kovács Bálint (1981) – tudományos munkatárs, PhD, a Lipcsei Egyetem Kelet-Közép-Európai Intézete, Lipcse.

¹ Ávedik Lukács: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvár 1896. (A továbbiakban: Ávedik) A monográfia mellett önállóan is kiadta művének egyik fejezetét: Uő: *Szab. kir. Erzsébetváros képviselő-testületének kegyúri jogai és kötelmei*. Erzsébetváros 1891.

² Grigor Govrikean: *Hajk' Yeliset' owpolis Dransilowanioy*. Hator-A, Hator-B, Hator-G. Vienna 1899.

³ Munteanu Petre Beşliu: *Die Kirche des mittelalterlichen Eppeschorf*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 18 (1995) Heft 1. 1–11.

⁴ Hermann Hienz: *Bücherkunde zur Volks- und Heimatforschung der Siebenbürger Sachsen (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 5.)* München 1960. 259.

⁵ Polyák Mariann: *Ávedik Lukács (1847–1909), Erzsébetváros történetírója*. = Őze Sándor–Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Piliscsaba 2006. 83–124. (A továbbiakban: Örmény diaszpóra 2006.); Guitman Barnabás: *Szilánkok az erzsébetvárosi örmény katolikus plébániatemplom könyvtárának történetéhez*. = *Örmény diaszpóra* 2006. 69–74; Horváth Gábor: *Erzsébetváros 1766-os canonica visitatioja*. = *Örmény diaszpóra* 2006. 76–81.

⁶ Roland Hönig: *Elisabethstadt in Siebenbürgen*. Aachen 2001.

Elisabethopolis, örményül pedig Yelisabet'owpolis, nevét VI. (III.) Károly császár feleségének védőszentjéről, Árpád-házi Szent Erzsébetről kapta. A ma Románia területén lévő település hivatalos neve Dumbrăveni.⁷

Erzsébetváros története kora újkori kiváltságai alapján

A település Erdély területén, a Nagy-Küküllő partján, a történelmi Küküllő vármegyének 1876-tól kezdve Kisküküllő vármegyéhez tartozó részén fekszik. Plébánosát (Sacerdos de Ebes) először 1332-ben említik, a település teljes neve (Ebesfolwa) 1368-ban fordul elő. 1415-ben a Bethlen család tulajdona. 1447-től Ebesfalva az Apafiak egyik törzsbirtokának központját képezte II. Apafi Mihály (1696–1713) haláláig.⁸

Ebesfalva és a hozzá tartozó uradalom az utolsó erdélyi fejedelem, I. Apafi Mihály (1661–1690) birtokában volt az 1680-as években, amikor engedelmével az örmények ott letelepedtek. Néhány évtized elteltével az örmények megvásárolták az uradalmat, és fellendítették a települést is, mely hamar várossá nőtte ki magát. Az ebesfalvi örményeknek azonban már letelepedésük után kijutott a sors és a történelem csapásaiból, egy tűzvész során házaik leégték, ezeket II. Apafi Mihály anyagi támogatásával építették újjá; a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) során pedig a települést feldúlták.⁹

Az uralkodó 1689-ben kiváltságlevelet adományozott nekik, biztosítván vámmentesességüket, majd ugyanazon a napon egy másik oklevélben kinevezte a bírákat is.¹⁰ II. Apafi Mihály 1696-ban szabadságlevelet adott az ebesfalvi örmények részére, húsz pontban felsorolva az újonnan kapott jogokat és szabadságokat, illetve megerősítve az addigiakat.¹¹ Az örmények hűségében bízva a kiváltságlevélben szabad bíróválasztást engedett nekik. Ez a bíró ítél egymás között felmerült ügyekben. Ha kívülállóval pereskedett az ebesfalvi örmény közösség tagja, akkor választhatott az örmények bírója vagy a magyar hatóság között. Az örmény bíró székének kereskedelmi ügyekben felelősségi fóruma a Görög Kompánia volt. A kiváltságlevél megengedte, hogy az örmények saját vallásuknak megfelelő papot tartsanak. A fejedelem az örményeknek védelmet biztosított mindennemű külső erőszakkal szemben. A mentesség bizonyos formái is megtalálhatók e kiváltságlevélben, a birtokos mentesítette őket a katonai beszállásolás és a falu terhei alól. Szabad költözésüket is biztosította, idegen örmények azonban csak az ebesfalvi örmények engedélyével telepedhettek le. A szabad bormérést (korcsmáltatást) ugyan nem engedélyezte, mivel ez az uradalomnak jelentős kárt okozott volna, mézárórost azon-

⁷ Ernst Wagner: *Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen*. (Studia Transylvanica 4.) Böhlau Vlg., Wien 1977. 122. 18/188.

⁸ Ávedik 31; Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. V. Bp. 1913. 87; *Erdélyi Okmánytár*. Oklevelek, levelek és más írásos források Erdély történetéhez. II. 1301–1339. Regesztában jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Bp. 2004. 1117. sz.

⁹ Vö: Ávedik ... „Okmánytár” V, „...és a fejedelem-urunk által épített házakban békében éltünk, a hol tűzvész támadván, összes házainkat semmivé tette, azonban házunkat a fenn-említett fejedelmi urunk segélye folytán ismét felépítettük, sőt a szomorú magyar forradalom mindenünket ellenségesen feldulván, lakhelyünk újból felforgattatott...”

¹⁰ Vö: Ávedik ... „Okmánytár” III–V.

¹¹ A Diploma Leopoldinum elfogadása után történt mindez, Apaffi tehát már nem volt tényleges fejedelem, de Ebesfalván – mint saját uradalmában – rendelkezhetett, biztosíthatta az örményeknek jogaik és kiváltságaik érvényesülését.

ban tarthattak. Az örmények utcáiba sem magyarok, sem románok nem építhettek házat, ezzel a diaszpóra jellegű társadalmak ismertetőjegyeként formált „enklávé” kialakulása figyelhető meg.¹²

II. Apafi Mihály feleségének, Bethlen Katának 1700-ban, Ebesfalván kelt rendelete előírta azt, hogy az Apafi-uradalom vásárain az uradalom tisztjei az örmény kereskedőknek megfelelő, „nekik tetsző sátorhelyeket rendeljenek és adjanak”.¹³ Szamosújvár kiépítésével, a Besztercéről Szamosújvárra települt örményekkel és a katolikus egyházzal kötött unióval összefüggésben Oxendio Virziresco örmény uniált püspök az erdélyi örményeket egy helyen kívánta volna letelepíteni, így az ebesfalvi örményeknek is költözniük kellett volna, feltételezhetően Szamosújvárra. Erről a tervről tanúskodik az ebesfalvi örmények 1712-ben kelt kérvénye, akik ugyanis nem akartak onnan áttelepedni. Kérvényüket az uradalom birtokosa, (II.) Apafi Mihály is támogatta, s végül az örmények a településen maradhattak.¹⁴

Integrálódásukat jelzi, hogy gróf Kornis Zsigmond – Erdély kormányzója – 1725-ben meghívta az ebesfalvi örmények képviselőjét a kolozsvári országgyűlésre.¹⁵

Az 1720-as években Erdélyben tevékenykedett a konstantinápolyi származású Minas Barun örmény katolikus pap, szerzetes, akit azonban a szamosújvári örmények meglehetősen ellenségesen fogadtak.¹⁶ Minas Barun Erdélyből Bécsbe távozott, ahol egy kiváltságlevelet eszközölt ki az ebesfalvi örmények részére. Ennek az 1733-ban III. (VI.) Károly (1711–1740) által kiadott kiváltságlevelnek köszönhetően nevezték ezentúl a települést a császárné védőszentjét idéző új nevén Erzsébetvárosnak.¹⁷ Önálló, önkormányzattal bíró s az ebesfalvi uradalomtól független, kiváltságos mezőváros („oppidum municipale”) lett. Ide máshonnan származó örmények csak akkor telepedhettek le, ha jámborságukat és tisztességes származásukat Erzsébetváros tanácsa előtt igazolták. A kiváltságlevel – katolikus vallású Habsburg-uralkodóról lévén szó – erőteljes hangsúlyt fektetett a vallási kérdésekre, és leszögezte, hogy a már uniált örményeknek templomra és papokra, fenntartásukra pedig javadalomra van szükségük, és hogy az apostoli (azaz nem a római katolikus) egyházhoz tartozó örmények nem tűrhetők meg a fejedelemtség területén. Apostoli örmény kereskedők csupán átutazóban tartózkodhattak Erdélyben és Erzsébetvárosban.¹⁸ Az örményeknek a kereskedést egész Erdély területén megengedte,

¹² William Safran: *Diasporas in modern societies: Mythos of homeland and return*. Diaspora: A Journal of Transnational Studies 1:1 (1991) 63–97; Khachig Tölölyan: *Armenian Diaspora*. = Ember Melvin (szerk.): *Encyclopedia of Diaspora: Immigrant and Refugee Cultures Around the World*. New York 2004. I. 35–36; Khachig Tölölyan: *Rethinking diaspora(s): Stateless power in the transnational moment*. Diaspora: A Journal of Transnational Studies 5:1 (1996) 3–36.

¹³ Ávedik ... „Okmánytár” IX.

¹⁴ Ávedik ... „Okmánytár” X–XI.

¹⁵ Ávedik ... „Okmánytár” XIII–XIV.

¹⁶ Kovács Bálint: *Über Rom nach Siebenbürgen. Der armenische Missionar Minas Barun und die Siebenbürger armenische Kirche in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts*. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 29 (100) Jahrgang (2006) Heft 1. 44–50.

¹⁷ „Primo. Concendimus clementissime ut locus ille in Dominio Fiscali Ebesfalvensi Comitatuque nostro Küküllőiensi, ubi dictae familiae Nationis Armenae, suas jam exstruxerunt Domos, a modo imposterum Oppidum Municipale, latino vocabulo Elisabethopolis, germanico Elisabethstadt, hungarico autem Erzsébeth-Város vocetur...” Részlet III. (VI.) Károly kiváltságleveléből: Ávedik ... „Okmánytár” XVIII.

¹⁸ Ávedik ... „Okmánytár” XX. „...Praeterea idem Diecesanus sollicitam geret curam, ne cultus privatus, minus publicus, in Principatu Transylvaniae Armenis non Romano-Catholicis, ullo modo permittatur, aut praefatorum errorum sequaces intromittantur, vel tolerentur, excepto, si eorum unum, vel alterum solius quaestus causa Provinciam transire, et idcirco temporanee tantillum ibidem commorari contingeret, aut oporteret...”

Erzsébetvárosban évi három országos vásár tartását hagyta jóvá Gyümölcsoftó Boldogasszony ünnepén (március 25.), áldozócsütörtök napján és Szent Máté evangélista ünnepén (szeptember 21.). A mézárszéktartás és korcsmáltatás jogát ismét megerősítette III. Károly, ezúttal azonban 400 magyar forint évi adó fejében. A Nagy-Küküllő folyón Erzsébetváros hidat építhetett, ellenséges támadás esetén pedig az örmény kereskedők áruikat az ebesfalvi kastélyba menekíthették.¹⁹

Mária Terézia (1740–1780) atyjának kiváltságlevelét 1746-ban megerősítette és ki is egészítette néhány ponttal: pallosjogot biztosított Erzsébetvárosnak, büntetőügyekben, illetve fontosabb polgári jogi ügyekben Küküllő vármegye tisztjeivel közösen kellett döntenüik. Emellett saját pecsét használatát engedélyezte, Szent Erzsébet képével. Utolsó pontként az összes erdélyi örményeket – a szamosújváriakon kívül – Erzsébetváros joghatósága alá rendelte.²⁰ Mária Terézia 1758-ban újabb kiváltságlevelében a korábbi jogokat megerősítette, és az örmények által megvásárolt ebesfalvi uradalmat Erzsébetváros alá rendelte, azaz az egész területnek (tehát a szűk értelemben vett városi területen kívül az egész uradalomnak) Erzsébetváros lett a neve, az örmények igazgatása alatt. 1760-ban pedig azt is megengedte, hogy a szamosújvári és erzsébetvárosi örmények követeket küldhessenek trónjához.

II. József (1780–1790) közigazgatási reformja az erzsébetvárosi örményeket is érintette. Kiváltságaik védelmében az örmények a császárhoz fordultak. Kérelmükben szerepelt többek között a hitelperek gyorsabb intézése, az örmények hivatalnokként, közhivatalokban való alkalmazása és a város árvízvédelmének megszervezése. 1785. január 27-én II. József kiváltságlevelét adott az erzsébetvárosi örményeknek, melyben azonkívül, hogy a Mária Terézia által adott kiváltságokat megerősítette, az örmény kereskedelem erőteljes fellendítése végett a következőket is elrendelte: „...Parancsoljuk, hogy a fennevezett város s annak polgárai, a megye, melyhez tartoznak, valamint minden más joghatóság alól, úgy a törvényszéki mint a polgári és gazdasági ügyekben jövőre is teljesen kivéve legyenek és csak a királyi kormányuktól függjenek...”²¹

A következő, 1786. évtől Erzsébetváros szabad királyi városi rangot is kapott, szintén II. Józseftől (Bécs, 1786. december 27.). A szabad királyi városok – Magyarországon és Erdélyben – részt vehettek, követeket küldhettek az országgyűlésbe.²² Erzsébetváros kegyúri jogot is kapott, saját maga választhatott lelkészt, ugyanakkor a lelkészek és segédlelkészek ellátásáról a városnak kellett gondoskodnia.²³ Erzsébetváros magisztrátusa az oklevél értelmében a rend fenntartására darabontokat is tarthatott.

A velencei mechitarista szerzetes, Minas Bžškyan büszkén írta útinaplójában 1830-ban, hogy a város urai és lakói örmények, akik mintegy 2300-an vannak, és 450 házban laknak. Az örmények főleg kereskedők és nemesek, akik különböző császári privilégiumok alapján nemzedékeken keresztül teljes szabadsággal bírtak.²⁴

¹⁹ Ávedik ... „Okmánytár” XXVI–XXXII.

²⁰ Ávedik .... „Okmánytár” LIII–LV.

²¹ Ávedik ... „Okmánytár” C.

²² Eckhart Ferenc: *Magyar állam és jogtörténet*. Bp. 2000. 228.

²³ Az örményeknek a katolikus egyházzal kötött uniójának előfeltétele volt a *ius electionis*, vagyis, hogy önmaguk választhassák papjaikat, püspökeiket. Erzsébetváros kegyúri jogairól bővebben Ávedik Lukács: *Szab. kir. Erzsébetváros képviselő-testületének kegyúri jogai*.

²⁴ Minas Bžškyanc’: *Čanaparhordowt’iwn’ I Lehastan*. Venetik 1830.

A korabeli adminisztrációs gyakorlatnak köszönhetően ha egy jogi személy újabb kiváltságot kapott, ebbe belefoglalták és megerősítették a korábban, más uralkodóktól kapott privilégiumokat is, a jogfolytonosságot hangsúlyozva. Ha az Erzsébetvárosnak adott kiváltságokat megvizsgáljuk, azok formailag mindig a III. Károly-féle 1733-as kiváltságlevelet erősítik meg, amelyhez a később kapott újabb jogok járulnak. Az erzsébetvárosi örmények kiváltságait V. Ferdinánd 1837-ben kiadott kiváltságlevele ismét megerősítette többek között a következőképpen: „Erzsébetváros polgárai és lakosai, kik kedves erdélyi nagyfejedelemségünk többi magyar szabad királyi városi lakosaival egyenlőkké tétettek és egyesítettek, a vármegye – melyben laknak – joghatósága alól kivéve közvetlenül az ottani, másodfolyamodású kormányszéktől függenek s nevezett város, mint királyi birtok, a törvényes erdélyi fejedelmen kívül más senkit se ismerjen földes úrnak, hogy így ezt tőle senki el ne választhassa, el ne idegenithesse vagy el ne zálogosithassa...”²⁵

Szongott Kristóf Szamosújvárról írt monográfiájában patetikus metaforával írta le a két város kapcsolatát: „Annál jobban szerette egymást a két testvér. Erzsébetváros Szamosújvár városát úgy becsülte, mint nagyobb testvérét. Bátyja tudta, kikérdezése nélkül egyetlen egy fontos lépést sem tett...”²⁶ Szongott Kristóf emelkedett hangvételével szemben Szamosújvár és Erzsébetváros – a két erdélyi örmény „metropolisz” ellentéte már a kezdetektől fogva érzékelhető. A fentebb már említett 1712-es örmény kérvény alapján az ebesfalvi örmények egyáltalán nem akartak Szamosújvárra költözni, jóllehet ezt maga az erdélyi örmény püspök, Oxendio Virziresco írta elő. Mintegy két évtizeddel később, 1733-ban III. Károly kiváltságlevele egyértelműen megtiltotta, hogy az erzsébetvárosi örmények közössége a szamosújváriak kárára gyarapodjék, vagyis szamosújváriak nem telepedhettek át szabadon Erzsébetvárosba. Az ellentét a két város történelme folyamán végig érezhető volt.²⁷

Adatok az örmények vallási életéhez Erzsébetvárosban

Az erdélyi örmény településeken – így Erzsébetvárosban is – örmény rítusú római katolikus plébániák jöttek létre, magukévá téve az örmény liturgia sajátosságait, ugyanakkor a trienti zsinat által előírt katolikus reformokat is.²⁸

Minas Bžškyan beszámolója szerint a 19. század közepén Erzsébetvárosban négy örmény katolikus templom volt: a Szentháromságról elnevezett templom, a Szent Erzsébet-templom (ez a templom volt a legnagyobb, és azért építették, mert az előző túl kicsinek bizonyult), a mechitaristák 1795-ben Szent Péter és Szent Pál apostolok tiszteletére épült temploma (udvarában a mechitaristák iskolájával), a negyedik templomot Keresztelő Szent János tiszteletére egy prominens környékbeli család építtette. A templom mellett régi kápolna állott, ez

²⁵ Ávedik ... „Okmánytár.”

²⁶ Szongott Kristóf: *Szamosújvár szab. királyi város monográfiája. 1700–1900.* II. Szamosújvárt 1901. 245.

²⁷ Ávedik „Okmánytár” XIX „...solis Szamosujvariensis in hanc Communitatem Elisabethopolitanam attrahere neutiquam licet, prohibitumque esto.”

²⁸ Az erdélyi örmények uniójáról bővebben Gregorio Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi Limitrofi. Parte Terza. 1686-1954.* Roma 1988; Nagy Kornél: *Errorres et abusus inter Armenos Transilvaniae vigentes 1719-ből és a khalkedónizmus kérdése.* = Óze Sándor–Kovács Bálint (szerk.): *Örmény Diaszpóra a Kárpát-medencében.* II. Piliscsaba 2007; Kovács Bálint: *Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben.* = Örmény diaszpóra 2006.

rombadőlt, majd az örmény Žbneasaj (Žbnyasa) kereskedőcsalád emlékére újból felépítették. A Keresztrefeszítést megörökítő oltárképhez évente öt alkalommal zárandokoltak a hívek. Bžškyan emellett megemlítette még a magyarok templomát, illetve a helyi románok (wlachok) fatemplomát is. Bžškean szerint a helyi hívek évente kétszer mentek búcsúzárandoklatra, mindkét alkalommal a szomszéd városokba: egyszer Medgyesre Szent Antal, egyszer pedig Segesvárra Szent Ferenc tiszteletére. Ezentúl Erzsébetvárosra is jöttek hívek több településről Szűz Mária tiszteletére zárandokolni.²⁹

A katolikus egyház fejlődését meghatározó trienti reformok Erzsébetvárosban is hatottak. Ennek egyik érezhető eleme a vallásos társulatok, plébániai kongregációk (örményül: yeľbajrutyun) katolikus megújulás szabályai szerint való megalapítása volt. Létükről rendszerint az egyházlátogatási jegyzőkönyvek adtak hírt. Erzsébetvárosban összesen kilenc ilyen kongregáció alakult, legtöbbjük 1729-ben,³⁰ a Lembergől érkezett apostoli vizitátor, Stephano Stephanovicz Roska működésének köszönhetően.³¹

A 18. században a már uniált örmények lakta településre ferences szerzetesek is le szerettek volna telepedni, ezt azonban a város nem engedélyezte. György József írja, hogy 1727-ben a ferencesek szervezték meg az akkor még Ebesfalvának nevezett település latin plébániáját, és egészen 1793-ig tevékenykedtek ott.³² A város és az örmény klérus azzal érvelt, hogy a ferencesek ingatlana Ebesfalva mellett fekszik, és minthogy 1732 óta egyre nő a város lakossága, a település több ingatlanra tart igényt. A ferencesek tevékenysége haszontalan és szükségtelen, így inkább a növekvő lakosság részére kellene telkeket szolgáltatni.³³ A ferencesek jövevények, a városba senki nem hívta őket, rokonaik sem élnek ott, privilégiumok nélkül, vagyon hiányában egyszerűen csak meg akarják szerezni az ingatlant. A város így akár törvény elé is megy, ha a helyzetet másképp tisztázni nem tudja. Szerintük a ferences letelepedés tisztán jogi és politikai kérdés. A vita tehát éles volt, eredménye az lett, hogy a ferencesek nem telepedtek le Erzsébetvárosban. Ennek ellenére, ha az egyházi anyakönyveket végiglapozzuk, a 18. században folyamatos ferences bejegyzéseket találunk, így Josephus Menti, Marcellus Viennensis (1730), Henricus Biiier (1730), Asspidius Lazar (1771), Vincentius Demeter (1773, 1775, 1788), Adrianus Simon, Jeremias Barick (1774), Placidus Csiki (1783) végzett a településen lelkipásztori szolgálatot.³⁴

²⁹ Minas Bžškyanc': *i.m.* 222.

³⁰ 1. Congregatio Sanctiss. Trinitatis (1729), 2. Congregatio Pass. Christi; 3. Congregatio Sanctiss. Rosarii; 4. Congregatio S. Stephani Prothomartyris (1729); 5. Congregatio Gregorii Illuminatoris (1729); 6. Congregatio S. Anna et Joachim (1729); 7. Congregatio S. Michaeli Archangelii (1729); 8. Congregatio B. M. V. in Caelos assumpta (1729); 9. Congregatio S. Joseph (1779)

³¹ Kovács Bálint: *Az erdélyi örmény társadalom szenttiszteletének rétegei az újkorban.* = S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében.* 7. I. Sepsiszentgyörgy 2007. 197–212.

³² György József: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben.* Cluj-Kvár 1930. 277, 377, 398, 400, 419, 444, 493, 530, 540, 571.

³³ Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár, Szamosújvár (a továbbiakban: SZÖKGYL) 88/b-1. doboz „Cum vero ejusdem communitatis membra divina benedictione, usque ad eo ibi multiplicanti[...] ut fundus habitacionum magnopere [egeant]; eundem fundum ex eo communitas suis potius membris obligatur omni iure cedere in habitandum, quam Patribus praetendentibus ibi nec uti sibi[...] nec necessarijs...”

³⁴ Római Katolikus Plébánia, Erzsébetváros. Liber baptisatorum, copulatorum Ebesfalvae ab Anno 1728. Fol. 36–65, 105.

A 20. század elején feltűnnek Szent Ferenc harmadik rendjének a tagjai is Erzsébetvárosban, Alexa Ferenc feljegyzései szerint azonban csak ketten léptek a harmadrend tagjai közé.³⁵

A ferencesekkel ellentétben a mechtaristáknak sikerült letelepedni Erzsébetvárosban. Az örmény iskolákat Bžškyanc szintén megemlíttette, sőt kiemelte, hogy ezek jelentősek, mert az örmény gyermekek ingyenesen tanulhattak latint, németet, illetve magyart.³⁶

A mechtaristák erzsébetvárosi missziója Fogolyán Lukács részletes beszámolója szerint már 1719–1720-ban elkezdődött.³⁷A mechtaristák Erdélyben először csak Erzsébetvárosban tevékenykedtek, jóval később Szamosújváron is megjelentek. 1753-ban Kopacz Péter végrendeletében erzsébetvárosi ingatlant hagyott a mechtarista testvérekre (a 18. századi forrásokban gyakran antoniánus atyák megnevezéssel szerepelnek). A szerzetesek Erzsébetvárosban kápolnát építettek, majd a Kopacz Péter-féle házat átalakították kolostorrá. Sztolyka Zsigmond erdélyi püspök (1749–1759) engedélyezte Erzsébetvárosban való hivatalos letelepedésüket.³⁸ A püspök felügyelőjükké a mindenkori erzsébetvárosi plébánost nevezte ki, a jurisdictiós jogokat pedig fenntartotta a mindenkori erdélyi püspök számára, ő intézte bármilyen problémáikat. A püspök például elrendelte, hogy a szerzeteseknek csak habitusban szabad gyóntatni, megtiltotta az éjféltor tartott nagycsütörtöki szertartást.³⁹ Az örmény katolikus plébános és a mechtaristák közötti ellentéteket 1754-ben egy vita kapcsán a püspök 11 pontban rögzítette. Bajtay József Antal püspök (1760–1772) leveléből kiderül, hogy vizitációja után pontosan meghatározta a mechtarista szerzetesek liturgikus tevékenységét. Így vízkereszt napján nem szentelhetek vizet; ugyanakkor a mechtaristák liturgikus tevékenysége (szentmise, vecsernye) nem eshetett időben egybe a plébániatemplomban végzett liturgikus cselekményekkel. Mivel a hívek adományaiból éltek, megtiltották a rendtagok létszámának a növekedését is. Előírták, hogy a mechtaristák vasárnapokon az általuk tanított ifjúságot a plébániatemplomba küldjék az istentiszteletre, és ne a saját templomukba hívják, továbbá hogy a szegények gyermekeivel ugyanúgy foglalkozzanak, mint a gazdagokéival. A püspöki utasítás az erzsébetvárosi mechtaristák és az örmény szertartású katolikus plébánia közötti feszültséget tükrözi, amelyet feltételezhetően anyagi érdekek tápláltak.

Ávedik Lukács névleg is felsorolt néhány szerzetest, akik a 18. században Erzsébetvárosban tevékenykedtek: 1763-ban Simon, 1767-ben Issekutz Izsák, 1770-ben Fark Márton és Kapatán Vazul, 1799-ben Ákontz Kövér István.⁴⁰ Levéltári forrásokból értesülünk Christophorus Lázárról (1753–1771),⁴¹ Bajtay József Antal egy bizonyos „Isac de Caffa“ nevű szerzetest

³⁵ SZÖKGYL 88/f – 1. doboz.

³⁶ Minas Bžškyanc: i.m. 220.

³⁷ Fokolean (Fogolyán) Lukás (Lukács): *Mxit'ar Abbahayr ew T'ransilvanioy Mxi'arean Arak'elowt'ean* (1723–1736). Bazmavep 1985/3–4, 267–293 és Bazmavep 1986/1–4. 59–90.

³⁸ SZÖKGYL 88/b 2. doboz „...quam dum canonicam in civitate Armeno Elisabethopolitana Visitationem perageremus, nobis [p...exeratis] continebat, quatenus Congregationis Vestrae sub Titulo S. Antonii Abbatis in dicta Civitate Elisabethopolitana fundata, ab Antecessore Nostro B. Sigismundo Antonio Sztolyka accepta...”

³⁹ Ávedik 115.

⁴⁰ Ávedik 115.

⁴¹ SZÖKGYL 88/b 2. doboz. (Mechtaristákkal kapcsolatos iratok.)

is megemlített 1766-ban. A 19. század elején egyidejűleg négy mechtarista szerzetes tevékenykedett Erzsébetvárosban.⁴² 1844-ben Kápdebó Bertalan mechtarista neve tűnik fel a forrásokban.⁴³

Felvetődött az is, hogy a mechtaristákra bízzák a nyilvános iskolák felállítását. Az örmény szerzetesek azonban csak a válogatott és jómódú tanulókat fogadták szívesen kolostoruk iskolájába.⁴⁴ A mechtaristák iskolájával kapcsolatos még az az utasítás, amely szerint magyar tanító örmény gyermeket csakis püspöki engedéllyel taníthatott.⁴⁵ Az iskolát az örmények magánadományokkal is támogatták, így például Issekutz Márk 1795-ben az iskola céljára 100 magyar forintot adományozott.⁴⁶

Az örmény szerzetesek és az örmények vezette város között a 19. században is feszült volt a viszony. A helyi örmények 19. századi álláspontja szerint a mechtaristák letelepedését csak azért engedték meg, hogy megszervezzék az iskolát, és tanítsák örményül a gyermekeket, ezt a feladatot önkik el is kell látni, különben a város nem fogja eltartani őket.⁴⁷ A helyzet minden bizonnyal nem lehetett feszültségmentes, és nem lehetett egyszerű. A mechtaristák oktatói-nevelői tevékenységével kapcsolatban a helyi plébános-főesperes Patrubány Antal 1810 őszén levelet írt a rend Velencében székelő érsek-főapátjának, az erdélyi származású és korábban Erzsébetvárosban is tevékenykedő Ákoncz Kövér Istvánnak, és levelében alkalmas személyt kért a főapáttól az örmény nyelv tanítására. Murád Antal ekkor átmenetileg átvette az örmény gyermekek tanítását. Ákoncz Kövér István válaszában kitér arra, hogy a mechtaristáknak nemcsak az örmény nyelv oktatása a feladata, de az erkölcsstan oktatása is. Ákoncz ugyanakkor helyeselte – a helyi erzsébetvárosi klérussal ellentétben – azt, hogy az oktatás a mechtarista kolostor feladata legyen.⁴⁸ A szerzetesekről az egyházi jegyzőkönyvek sokszor nagyon negatív képet festettek, részben mert a helyi klérus ellenezte a mechtaristák jelenlétét, mert sem az örmény gyermekek tanításával, sem mással nem foglalkoztak, részben pedig „a rendes hatalmat dagályosan nem üsmerő” szerzetesek gyanánt írták le őket, valószínűleg mert a szerzetesek a

⁴² SZÖKGYL 88/b Az Ersébeth Városi Tisztelendő és Nemes Megyének Hivatalosan tartott rendes Gyűlései. (1807. szeptember 6.–1813. január 9.) fol. 34.

⁴³ SZÖKGYL 88/b 2. doboz. (Mechtaristákkal kapcsolatos iratok)

⁴⁴ SZÖKGYL 88/b Az Ersébeth Városi Tisztelendő és Nemes Megyének Hivatalosan tartott rendes Gyűlései. (1807. szeptember 6. – 1813. január 9.) fol. 12.

⁴⁵ SZÖKGYL 88/b 1. doboz. 1760.

⁴⁶ SZÖKGYL 88/b 1. doboz. 1795.

⁴⁷ SZÖKGYL 88/b Az Ersébeth Városi Tisztelendő és Nemes Megyének Hivatalosan tartott rendes Gyűlései. (1807. szeptember 6. – 1813. január 9.) fol. 24.

⁴⁸ SZÖKGYL 88/b. 2. doboz. (Mechtaristákkal kapcs.) Ákoncz Kövér István levele „Azt írja, hogy tisztelendő uraságodnak akarattya és az egész város előljáróinak az, hogy az örmény nyelvnek tanítása A.B.Cétől fogva s. á többi, az helybéli Klastrom Főtisztelendőeknek kötelességévé változzék itt és most, a plébániai házban. Tanítását nem csak az örmény nyelvnek, hanem azzal együtt a jó erkölcsöt, Isteni Tiszteletet és emberséget tudgyuk, és esmérjük hogy tartozása és kötelessége is a mi Institutumunknak. Efelett a Tekintetes Város Instántiája szerint amelyet 1753ban adott [... püspöknek] a klastromért, de hogy klastrommi papp mennyen a plébániai házban tanítani, azon dolog először is ujj, mert 57 [...] esztendeje, mióta a Klastrom helyre állítatott, minden időben és mindörökre mieink a klastromban tanítottak egy esztendőben egyedül lón, hogy a plébániában tanítanak, mely nekünk ellenünkre vala, de szemünket bé hunyván próba végett, és látók ki nyílt szemekkel, hogy nem jó a mi papjainknak a klastromon kívül tanítani, és a gyermekeknek sem lehet jó educatiójuk a mint a klastromban, az hol nem tsak a tanítónak szeme, hanem a több papoknak is rajtok lehet, és ha valami rendetlenséget látnak rajtuk, meg feddig, s taníttják, [...] erről tisztelendő uraságod bizonyára tehet, hogy kisded korában minémű educatioja volt a klastromban, mind az tantásra, mind az jó erköltsre nézve: mert első tantványa P. Alexandernek tisztelendő uraságod volt, tehát a klastromon kívül való tanítás se a gyermekeknek, se a mieinknek nincs javára.”

velencei főapátukon kívül nem voltak hajlandók elismerni semmilyen helyi (erdélyi) egyházi elöljárót, és azt is kijelentették, hogy nem akarnak szolgák lenni.⁴⁹ A város klérusa szerint a szerzetesek „akaratoskodóak”, akik a „város csendességét zűrzavarba keverték”, akik a városban „haszon nélkül mulatoznak” és csak a saját hasznukra figyelnek azáltal, hogy az örmény asszonyokat a kisgyermekkel saját magukhoz édesgetik a liturgiára, így azok nem vesznek részt a plébániai istentiszteleteken. Valószínűleg emiatt nem akarták azt engedni, hogy az iskolát is a saját kolostorukban szervezzék meg, mert a kis közösség hívei így egyre inkább az örmény szerzetesekhez kötődtek volna.⁵⁰

A mechtaristák az impériumváltásig maradtak Erzsébetvárosban. Erzsébetvárosban tevékenykedett Bodurján János O.Mech., aki 1881-ben az Oszmán Birodalomban, Bardizacban született, majd Velencében folytatott tanulmányokat. 1911-től 1920-ig tevékenykedett a városban, majd önként Bukarestbe távozott. 1928-tól ismét Erdélyben, de Csíkszépvízen tevékenykedett, ahol többek között nyomdát létesített, illetve kiadta a *Vörös hold* című, az örmény népi-írtásról szóló, magyar nyelven megjelent regényét.⁵¹ 1958-ban Örményországba távozott, ahol 1959-ben hunyt el.⁵² Mivel magyarul alig beszélt, Csíkszépvízen nem prédikált, hanem írásokat felolvasván szolt a hívekhez. A nyomdából tartotta fenn magát és vele érkezett családját.⁵³

Az 1921-ben kelt örmény egyházközségi jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy a mechtaristák maguk akartak visszatérni Velencébe, rendházukat pedig az örmény egyházközségnek kívánták eladni. Az egyházközségnek azonban nem volt erre pénze, így azt tanácsolták, hogy bárkinek is adnák el az épületet, az árából Budapesten létesítsenek egy mechtarista rendházat.⁵⁴ Az ügyben P. Gyroian Athanasz O.Mech. járt el, ő volt a mechtaristák utolsó Erzsébetvárosban működő rendtagja. Ő 1922-ben, 50 éves szerzetesi jubileumát ünnepelte, azután Budapestre költözött.⁵⁵

Bár a tulajdonosi bejegyzések egyértelműen nem igazolják, a velencei kötődésű mechtaristák erzsébetvárosi tevékenysége a fennmaradt örmény könyvtár állományára is jelentős módon hathatott. Erzsébetvárosi tevékenységük magyarázatot adhat a könyvtár jelentős számú olasz nyelvű kötetére és nagyszámú velencei örmény nyomtatványára.

A könyvtár felépítése, története, állománya

Az egyes, ma is meglévő könyvekben található possessorbejegyzések alapján megállapítható, hogy a könyvtár alapvetően az egykori örmény plébánosok hagyatéka (Karácsonyi Ker. János, Pápai Márton, Kapdebó János, Patrubby Antal, Csíki Marcell, Ávedik Lukács), amelyet kiegészít Wolff Bogdán, Wolff Josef erzsébetvárosi orvosok főleg német nyelvű, gyógyászattal kapcsolatos könyvhagyatéka. Ebből következően a könyvtár állománya meglehetősen

⁴⁹ SZÖKGYL 88/b Az Ersébeth Városi Tisztelendő és Nemes Megyének Hivatalosan tartott rendes Gyűlései. (1807. szeptember 6. – 1813. január 9.) fol. 32.

⁵⁰ SZÖKGYL 88/b Az Ersébeth Városi Tisztelendő és Nemes Megyének Hivatalosan tartott rendes Gyűlései. (1807. szeptember 6. – 1813. január 9.) fol. 34.

⁵¹ Bodurján János: *Vörös hold*. Frumoasa–Csíkszépvíz 1931.

⁵² SZÖKGYL 612/g-j. Bodor Gábor fényképalbuma

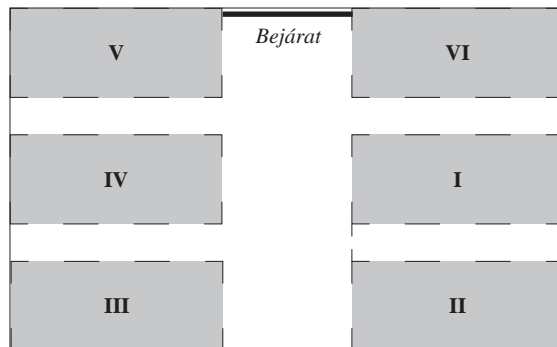
⁵³ SZÖKGYL 584/e-1. doboz. A Frumoasa–Csíkszépvízi plébánia története.

⁵⁴ SZÖKGYL 88/h-1. doboz. 1921. szeptember 8-i ülés jegyzőkönyve.

⁵⁵ SZÖKGYL 88/h-1. doboz. 1922. március 19-i ülés jegyzőkönyve.

homogén provenienciájú. Nem kerültek a könyvtárba más örmény kolóniák könyvanyagából, sem más gyűjteményekből származó kötetek.

A kötetek hat szekrényben találhatóak, ezáltal jelzeteik a római I–VI számjeggyel kezdődnek.

Az erzsébetvárosi örmény könyvtár alaprajza a könyvek jelzetei alapján

A könyvtár feldolgozása során⁵⁶ megtartottuk azt a rendet, amelyet feltételezhetően Alexa Ferenc alakított ki a 20. század első felében. Így a latin nyelvű és teológiai témájú kötetek főleg az I. és IV. szekrényben, az örmény nyelvű kötetek az I. szekrényben, az olasz nyelvűek az V. szekrényben, a magyar nyelvű anyag a II. szekrényben, a német nyelvű anyag pedig a III. szekrényben található. A különböző természettudományi, nyelvtudományi és más, laikus érdeklődésre is számot tartó latin nyelvű kötetek, így a szótárak is a VI. szekrényben kaptak helyet.

A bibliográfiai leírásnál a szerző után a kötet címét, majd az impresszum adatait közöljük. A római számokkal jelölt nyomtatási évet, valamint az örmény könyvek esetében a betűvel jelölt évet átírtuk arab számokra. A formátum (2°, 4°, 8°) és terjedelem megjelölésével folytatódik a leírás, majd a tulajdonos (possessor és ex libris pecsétek) bejegyzések felsorolása következik. Néhány kivételtől eltekintve szinte minden könyvben szerepel az erzsébetvárosi örmény könyvtár pecsétje. Ezt követően a szakirodalmi hivatkozások szerepelnek.

Források a könyvtárról

A könyvtár létéről hézagos források maradtak fenn. Sajnos a *canonica visitatiók*, amelyek pedig a 18. században az erdélyi örmény közösségekről gazdag képet adnak, Erzsébetváros esetében sem könyvtárról, sem könyvvállományról nem számolnak be. A legbővebbnek számító 1766-os *canonica visitatio*, amely az erzsébetvárosi örmény egyházközség gazdagságát több tekintetben is igazolja, sem szól könyvekről.⁵⁷

⁵⁶ Vö. Armenuhi Drost-Abgarjan–Bálint Kovács–Tibor Martí: *Catalogue of the Armenian Library in Elisabethopolis*. Leipzig–Eger 2011 (= Armenian Cultural Heritage in the Carpathian Basin. Vol. 1.) A továbbiakban: Katalógus.

⁵⁷ Vö. Horváth Gábor: *Erzsébetváros 1766-os canonica visitatioja*. 76–81.

Bžškyan megemlíti a könyvtár létezését – mint nyilvános könyvtárét –, amely a templomban a bal oldali sekrestye feletti teremben helyezkedik el.⁵⁸

Feltételezhetően a 19. századból származik az a töredékes kézirat, amely a könyvtár tematikus feldolgozásának a szándékát tükrözi. Így szótárak, életrajzok, lexikonok, földrajzi művek stb. címszavak alatt, a kötet- és példányszám megjelölésével kívánták a könyvtárlományt rendszerezni. Sajnos az elkezdett munkát az üres és félig kitöltött táblázatok tanúsága szerint nem fejezték be.⁵⁹

A 19. századból egy latin nyelvű leírás maradt fenn a könyvtárról, amelyben az örmény templomot „*basilicā*”-nak minősíti a szerző.⁶⁰ A könyvtár már abban az időben is a sekrestye felett volt, katalógussal azonban nem rendelkezett. A könyvtár alapítójaként Patrubby Antal, az erzsébetvárosi örmény plébánost, főesperest tüntették fel, gyarapodásának forrásaként a helyi lelképásztorok hagyatékát jelölték meg. A kézirat szerint a könyvtárban helyezték el az anyakönyveket, az egyház és a város állami igazgatásának dokumentumait.⁶¹

1855-ből származik Csíki Imre és Csíki János könyvleltára. Akkor 1012 címet soroltak fel szerzői betűrendes katalógusukban, a formátumnál közölték, hogy melyik címhez hány kötet tartozik, illetve a könyvet milyen formában (hányad rétből) nyomtatták.⁶²

A 19. század végén Ávedik Lukács, a város historikusa monográfiájában mindössze pár mondatot szánt az örmény könyvtár bemutatására:

„E városban a legnagyobb könyvtár a főtemplomnak 2200 művet magában foglaló könyvtára.

E könyvtár a főtemplom déli oldalán fekvő alsó oratóriumban van elhelyezve és pedig üvegszekrényben. Első alapját Patrubby Antal főesperes, a tudós férfiú vetette meg. Van itt hiterkölcstani, jogi, nyelvtudományi, orvosi, sebészeti, földrajztörténelmi, és természettudományi mű, az egyházatyák commentárja, szóval nem egy értékes könyv vonja magára a kutató figyelmét.”

Az erzsébetvárosi örmény egyházközség Historia Domusa 1918-ban a következőkről tudósít:

„Ugyszólván másfél évig nem kis fáradtsággal történt az összes örm. egyh. tulajdonát képező könyvtárnak szabályszerű újrendezése nyelvek és nagyság szerint csoportosítva a sekrestye feletti oratóriumban mint a könyvtár szobában. E könyvtári könyvek az időben lettek lepecsételve Ex Libris Bibliothecae Ecclesiae Armenae Elisabethopolitanae környomatú

⁵⁸ Minas Bžškyanc: *i.m.* 118.

⁵⁹ SZÖKGYL. Az erzsébetvárosi örmény katolikus plébánia iratai. 88 g – Tematikusan rendezett kötetek. 1. doboz D. kötet. Örmény könyvleltár a 19. századból.

⁶⁰ SZÖKGYL. Descriptio Parochiae Elisabethopolitanae. „Bibliotheca ad Parochiam pertinens cum Matriculis at protocholis. Est in hac Ecclesia Bibliotheca elegans, e cubili supra Sacristiam Basilicae posito, formata. Index librorum confectum nondum est, conficietur quamprimum. Initium hujus Bibliothecae Anno 1803 ejus temporis Archidiaconus Reverendissimus D Antonius Patrubby fecerat, quam ad perfectionem modernam, modernus Ecclesiae Parochus Anno 1806 per laudatum Archidiaconum Bibliothecarius constitutus perduxit. Bibliotheca haec sicut initium, ita et incrementum accepit et habet e libris defunctorum localium Parochorum et Capellanorum. Bibliotheca nunc fungentis Parochi atque non contemnenda inseretur in Indicem librorum Bibliothecae Parochialis ad calcem. Matriculae Baptisatorum, Inoculatorum, copulatorum, et mortuorum ducuntur accurate, sicut et Protochola ordinationum episcopalium, consistorialium, regiarum et gubernialium.”

⁶¹ Vö: Guitman Barnabás: *i.m.* 69–74.

⁶² SZÖKGYL 88/f – 1. doboz.

bélyegzővel. A könyvtári jegyzék f. év május 26-án épen Szent-Háromság Vasárnapjára lett kész.”⁶³

Majd folytatta a könyvtár leírását egy táblázat segítségével, amelyben megjelölte pontosan, hogy melyik szekrényben, milyen számú könyvek, milyen nyelven találhatóak.⁶⁴ Ennek a táblázatos összefoglalónak az alapján a könyvtárban 13 nyelven írt összesen 3101 kötet volt található az alábbi megoszlásban:

Sorszám	Nyelvek szerint	Szekrény sz[ám]	Könyv sz[ám]	Kötet sz[ám]
I.	Német könyvtár	A B	1–184 185–284	483
II	Olasz könyvtár	A B	1–146 147–247	436
III.	Francia könyvtár		1–49	103
IV.	Angol könyvtár		1–4	4
V.	Szerb könyvtár		1	1
VI.	Spanyol könyvtár		1	1
VII.	Román könyvtár		1	1
VIII.	Héber könyvtár		7	7
IX.	Arab könyvtár		5	9
X.	Görög könyvtár		12	18
XI.	Magyar könyvtár	A B	1–230 231–532	837
XII.	Örmény könyvtár		1–112	220
XIII.	Latin könyvtár	A B C	1– –550	981

A Historia Domus bejegyzésének a szerzője a könyvtár leírását így folytatja:

„E nagy lelkiismerettel összeállított terjedelmes munka 1918. május 26-án Szentháromság Vasárnapján fejeztetett be Alexa Ferenc örmény plébános, római propagandista⁶⁵ által, kinek Erzsébetvárosra történt áthelyeztetése után egy évre beállította a szakszerűen rendezett erzsébetvárosi örmény egyház levéltárát és könyvtárát.

– P’ark’ p’rkč’in ew yišatak alxatoŕin –”

A könyvtárról további, történetileg értékelhető információ alig maradt fent. Így annyit tudni, hogy 1920 után, amikor Erdély hivatalosan Románia része lett – az örmény egyházközség elszegényedett.⁶⁶ Feltételezhetően ennek következtében adtak el a könyvtárból könyveket,

⁶³ SZÖKGYL 88 g, 1. doboz. Historia Domus. 112.

⁶⁴ SZÖKGYL 88 g, 1. doboz. Historia Domus. 112.

⁶⁵ A Sacra Congregatio de Propaganda Fide római szemináriumának, a Collegio Urbanónak volt a növendéke, innen a „római propagandista” kifejezés.

⁶⁶ SZÖKGYL: 88/g, 2. doboz. Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyv 1879. január 10.–1963. január 17.

amelyről beszámol Alexa Ferenc, aki a könyvek árából az erzsébetvárosi örmény jótékony alapítványokat gazdagította.⁶⁷

A könyvtárban található örmény nyelvű irodalom

A könyvtár talán legértékesebb és legbecsesebb része az örmény nyelvű könyvállomány, amely 17–19. századi köteteket tartalmaz. Nyomdahely szempontjából velencei, konstantinápolyi, római, trieszti, bécsi örmény nyomdákban kikerült nyomtatványokról van szó.

A kötetek tematikailag főleg a vallás és a teológia köréhez tartoznak, ha egy közös megnevezést szeretnénk találni, akkor az „örmény missziós irodalom” fogalommal írhatnánk le leginkább ezeket a nyomtatványokat. A fogalommal nemcsak a római Sacra Congregatio de Propaganda Fide – mint misszióskongregáció – által nyomtatott kötetekre gondolunk, hanem sokkal inkább a Vardan Hunanean lemergi örmény érsek által 1691-ben kidolgozott reformgondolatokhoz igazodó irodalomra. Az érsek célja az volt, hogy az apostoli örményeket az új eszmékkel és dogmatikai fogalmakkal megismertesse. A kialakítandó irodalmi háttérhez ő nemcsak a teológiai művek, hanem filozófiai és természettudományi művekhez kapcsolódó kommentárok, valamint biblikus és filozófiai értekezések, többnyelvű lexikográfiai művek, szótárak, erkölcsstani, nyelvtani és logikai vizsgálódások fordítását tartotta kívánatosnak.

A könyvtár legértékesebb örmény kötetei a 17. század esetében a római Sacra Congregatio de Propaganda Fide nyomdájából, a *Tipografia Poliglottából* kerültek Erzsébetvárosba, míg a 18. századi örmény kötetek a fent megnevezett örmény nyomdákat képviselik inkább. Többnyire a Sacra Congregatio de Propaganda Fide római kollégiumában, a Collegio Urbanóban tanultak azok az erdélyi örmény papnövendékek, akiknek nagy szerepük volt e nyomtatványok Erdélybe juttatásában. Talán ezzel is magyarázható a Tipografia Poliglottából kikerülő kötetek túlnyomó súlya az erzsébetvárosi örmény könyvtárban. A könyvek szállításának kérdése kapcsán ugyanakkor egy érdekes adat áll rendelkezésünkre. Pápai Márton erzsébetvárosi örmény plébános egy levelében a bécsi nunciust, Giuseppe Garampit (1772–1776) arra kérte, hogy az örmény misekönyvet és rituálét – amelyet feltételezhetően a nuncius rezidenciáján hagytak – adja át a „nemes Ludovicusnak”, aki erzsébetvárosi örmény kereskedő, és ő Bécsből majd haza fogja szállítani.⁶⁸ Ennek az adatnak az alapján gondoljuk, hogy a könyveket sokszor a helybéli örmények – akik kereskedőként egész Európát bejárták – hozták magukkal Erzsébetvárosba.⁶⁹

17. századi örmény nyelvű kötetek

A Propaganda Fide 17. századi nyomtatványai közül megemlíthető az itáliai származású, majd az örmény területeket bejárt, végül Lembergben *theatinus* szerzetesként tevékenykedő

⁶⁷ SZÖKGYL: 1/934. „Apostoli kormányzó urunk egyházi könyvtárunktól megvásárolt könyveit teherárúként címére szállítottam. Az értékük járó 3000 azaz háromezer lejt a bukaresti „Casa de Depunere” bankba kamattartozás céljából elhelyeztem – a dumbraveni – erzsébetvárosi örm. kath. egyh. szentmise alapítványok pótlása céljából. Dumbraveni, 1934. január 5-én. Alexa Ferenc örm. plébános.”

⁶⁸ Archivio Segreto Vaticano (Città di Vaticano) Archivio Nunziatura Vienna Vol. 196, fol. 295’.

⁶⁹ Az örmények transzregionális kereskedőtevékenységéről bővebben Stefan Troebst: *Isfahan-Moskau-Amsterdam: Zur Entstehungsgeschichte des moskauischen Transprivilegs für die Armenische Handelskompanie in Persien (1666-1676)*. = *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 41 (1993). Heft 2. 180–209.

Clemens Galanusnak az örmény katolikus uniókat taglaló történeti és teológiai műve.⁷⁰ Művei még ma is jelentős forrásai az örmény katolikus uniók történetének mind teológiai, mind történeti szempontból. Ugyanakkor Galanus nemcsak teológusként, de nyelvtani, történeti és filozófiai művek szerzőjeként is ismert.⁷¹

Galanus mellett Robertus Bellarminus / Roberto Bellarmino / Bellarmin Szent Róbert bíboros említendő meg, aki az uniált örményekre is hatással lehetett, így egyik műve, a *Doctrina Christina* Rómában örményül is megjelent Basilio Barsech fordításában.⁷² Ez a kötet megtalálható Erzsébetvárosban is. Legkedveltebb műve, a *Doctrinae Christianorum* a legkülönbözőbb nyelveken több száz kiadást ért meg. A trienti zsinatot követő idők egyik legjelentősebb jezsuita teológusa volt, 1576 után a Collegium Romanumban tanított. Könyveit igen sok országban és régióban a katolikus körök lelkesedéssel, míg a protestánsok ellenségesen fogadták. Az erdélyi örmények esetében valószínű, hogy a sikeres katolikus unió intézményi megerősítéséhez járulhattak hozzá gondolatai.⁷³ Örményül több műve is megjelent, több alkalommal Rómában, 1634-ben Párizsban, 1670-ben Livornóban, valamint Velencében. Az egyes kiadások bibliográfiai adataiból arra is következtethetünk, hogy Bellarminus munkája nem feltétlenül csak újrányomásban, hanem eredeti, új meg újabb örmény kiadásokban terjedt. Bellarminus műveinek ilyen jellegű örmény népszerűségével kapcsolatban azt is kijelenthetjük, hogy munkáival nagymértékben hozzájárult a latin nyelvű nyugati kultúrának az örmény társadalom általi recepciójához. Stefano Stefanowicz Roska könyvtárában is fennmaradt egy 1588-as ingolstadti – igaz nem örmény nyelvű – Bellarminus-kiadás.⁷⁴ Roska egyébként le is fordította Bellarminus egyik művét latinból örményre. A fordításban a főcím alatt megjegyezte, hogy ezt a munkát először ő fordította le 1722-ben, majd 1726-ban tanítványa, az erzurumi Hohán Mxitar grabarba ültette át Stanislawow városban.⁷⁵ Magyarországon kezdetben nem volt egyértelmű Bellarminus műveinek, munkáinak a fogadtatása. Például a jezsuita Szántó Arator István SJ (1541–1612) erősen kritizálta őket, a későbbi bíboros Pázmány Péter (1570–1637) azonban megvédte Bellarminus munkásságát. Pázmány missziós műve és „bellarminizmusa” a katolikus megújulás intézményeit erősítette a Kárpát-medencében.⁷⁶

⁷⁰ Személyéről bővebben Gregorio Petrowicz: *L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626-1686)*. Roma 1950. 206–207.

⁷¹ Katalógusszám: 642–645.

⁷² Katalógusszám: 113.

⁷³ Bitskey István: *Bellarmino-Rezeption und Antibellarminismus in Ungarn 1590-1625*. = Dieter Beuer, (Hsg): *Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung Band 25.) Wiesbaden 1995. 809.

⁷⁴ Robertus Bellarminus: *Disputationum Roberti Bellarmin Politiani, Societatis Iesu, de controversiis christianae fidei, adversus huius temporis haereticos*. Ingolstadii, 1588. Ex officina typographica Davidis Sartorii. Possessor: Ex libris Ecclesiae Stanislavoviensis Armenorum a Domino S. Stefanowicz Roszka Officiali ac Praeposito dono datis ex legatis 1725. A kötet ma Varsóban, a galíciai örmények hagyatékában megtalálható. (Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskisch – Warszawa.) Vö. Kovács Bálint: *A galíciai örmények hagyatéka Varsóban*. Látó 19 (2008). 4. szám – www.epa.hu/00300/00384/00059/943.htm (2012. február 17.)

⁷⁵ Bella Barsehjan: *Lehahayowt'yan mšakowt'ayin kyank'ē ev grakanowt'yowim XIV-XIX darerowm*. Erevan 1992. 305–308

⁷⁶ Pázmány Péter: *Diatriba theologica – De visibili Christi in terris ecclesia, adversus posthumum Guilielmi Witakeri, librum contra illustrissimum Cardinalem Bellarminum*. Graz 1605. Vö: Bitskey István: *i.m.* 814.

18. századi örmény nyomtatványok

A 18. századi örmény nyomtatványok közül Erzsébetvárosban nagy számban találhatóak meg a francia jezsuita szerzetes Jacobus Villotte művei. Jacobus Villotte 1656. november 2-án született a franciaországi Bar-le-Duc-ben, majd belépett a jezsuita rendbe. A rend arra utasította, hogy egy addig kevésbé ismert úton, török és perzsa területeken keresztül menjen Kínába. Minthogy ezt az útvonalat korábban a jezsuiták nem tudták végigjárni, Villotte feladata az úttörés lett volna. 1688. szeptember 25-én szállt hajóra Marseille-ben, ahonnan Iszfahánba (Ispahani) több mint egy évvel később, 1689. október 16-án érkezett meg. Többször is eredménytelenül kísérletezett, hogy onnan kiindulva elérje utazása végcélját, Kínát. Végül visszatért Iszfahánba, ahol 12 évig működött, és nagy buzgalommal tanulta az örmény nyelvet.⁷⁷ Több helyen is megfordult, Rómába küldött és fennmaradt leveleiből kitűnik, hogy Konstantinápolyban, Erzurumban és Ispahanban is tevékenykedett.⁷⁸ Előljárói egy idő után visszahívták Európába, Franciaországban több kollégiumot is igazgatott, végül 1743-ban Saint-Nicolasban halt meg 87 évesen.⁷⁹ Villotte-ról sokat olvashatunk, ha fellapozzuk a Propaganda Fide Generális Kongregációjának a jegyzőkönyveit.⁸⁰ Villotte tevékenysége elsősorban gazdag irodalmi munkássága alapján értékelhető, a jezsuita rend kilenc művét tartja számon. A munkák latin, örmény, illetve francia nyelven íródtak, műfajukat tekintve teológiai munkák, illetve történeti, nyelvészeti jellegű értekezések, kézikönyvek.⁸¹ A történések és armenológusok számára a legérdekesebb munkája az utazásait bemutató francia nyelvű műve, amely Franciaországba való visszatérése után született, ebben emlékiratszerűen számol be Kis-Ázsia örmény területeiről, kolóniáiról, igaz, meglehetősen „katolikus” szemszögből.⁸²

Az erzsébetvárosi örmény könyvtárban összesen 5 Villotte-kötet található.⁸³ A szótára négy példányban maradt fenn a következő kézzel írt possessorbejegyzésekkel:

- Ex libris Collegii Urbani de Propaganda Fide;
- Bibliothecae Elisabethopolitanae;
- Ex dono Sacrae Congregationis de Propaganda Fide; Ex libris Domini Christophoris Isaac. Anno 1742. die 5. Apr. Romae;
- Ex libris Joannis Adalbe.

A szótára mellett az evangéliumkommentárja két példányban (az egyikben örmény nyelvű possessorbejegyzés: [...] Torosean), valamint két teológiai jellegű fordítása maradt fent

⁷⁷ APF SC Armeni vol. 4. fol. 298r-300v; APF SC Armeni vol. 4. fol. 812r-813r.; APF SC Armeni vol. 6. fol. 300r; Archivium Romanum Societatis Jesu, Roma (a továbbiakban ARSI) Missiones V. Assistentia Galliae (a továbbiakban: Gall.) 97-I. fol. 242r-v; ARSI Missiones V. Gall. 97-II. fol. 391r-392v; ARSI Missiones V. Gall. 104. fol.228r-230v; ARSI Missiones V. Gall. 104. 245r-v.

⁷⁸ APF SC Armeni vol. 4. fol. 812r-813r.

⁷⁹ Életrajzi adatai: A. Backer – D’A. Backer – C. Sommervogel: *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus ou notices Bibliographiques*. Tome 3, Louvan-Lyon 1876. 1414–1415.

⁸⁰ APF ACTA vol. 81. fol.188v.

⁸¹ Villotte-ról bővebben Kovács Bálint: *Francia jezsuita örmény misszióban – Jacobus Villotte munkássága.* = Szilágyi Csaba (szerk): *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig.* Piliscsaba 2006. 667–675.

⁸² Jacques Villotte: *Voyages d’un missionnaire de la Compagnie de Jésus en Turquie, en Perse, en Arménie, en Arabie et en Barbarie.* Paris 1730.

⁸³ Katalógusszám 1822–1826.

egy-egy példányban Erzsébetvároson. Az egyik Jean Manni S.J. olaszul írt teológiai művének örmény fordítása.⁸⁴

Jacobus Villotte mellett egy másik misszionárius, Xač'atowr Ęrzwomec'i (Cacciadurus Arachiel, Chatschadur Arhaket Garin, 1666–1740) tevékenysége említendő, akinek a munkái szintén megtalálhatók Erzsébetvárosban. Ellentétben azonban Jacobus Villotte-tal, Xač'atowr Ęrzwomec'i örmény származású volt, és Erdélyben is tevékenykedett. Erzurumban született, majd a Propaganda Kongregáció római kollégiumában tanult (Collegio Urbano).⁸⁵ Teológiából doktorált, így viselhetette a „vardapet” címet.⁸⁶ Xač'atowr Ęrzwomec'i ránk maradt gazdag levelezéséből kiderül, hogy 1719 és 1722 között Erdélyben tartózkodott.

Misszionáriusi tevékenysége mellett azonban nem elhanyagolható irodalmi tevékenysége. Gazdag – sokszor már-már grafománnak tűnő – levelezéséből műveinek kiadási körülményeit is megismerhetjük. 1729-ben írta Velencébe Rómából, hogy sokat prédikál, és hogy nagy örmény nyelvű munkájának az első 50 ívét már kinyomtatták.⁸⁷ Célja, mint több leveléből is kitetszik, az volt, hogy még halála előtt jelenhessenek meg művei,⁸⁸ amelyeket nem másért írt, csak azért, hogy népét, az örmény népet megvilágosíthassa.⁸⁹ Carl Friedrich Neumann Xač'atowr Ęrzwomec'i műveivel, nyelvtudásával kapcsolatban igen kritikus volt: prózai művecskéi nevetségesek, új műveket is írt, amelyek Velencében meg is jelentek, azonban alig hagyták el a nyomdát, mindjárt a feledés homályába merültek.⁹⁰ Leveleiből azonban egész más kép tárul elénk, a szamosújvári örmények például elégedettek voltak vele, nemcsak a könyveit, írott prédikációit, de az életrajzát magát is szerették volna elolvasni.⁹¹ Irodalmi munkájához volt két segítője is: „Dominus Elias Ancirensis” és „Dominus Petrus Erzurumensis”. Ők – mint nevükből is látszik – Ankarából és Erzurumból származtak, a művek korrektúrája mellett azonban diakónusként és szubdiakónusként is szolgáltak.⁹² Ęrzwomec'i munkáiból több példány is megtalálható Erzsébetvárosban.⁹³

Villotte és Ęrzwomec'i az örményeknek alkotott, egyikőjük örmény, másikuk francia származású volt. Bellarminus munkájához hasonlóan azonban volt egy másik szerző is, akinek műve a kora újkori katolikus társadalom egyik bestsellereként megjelent örmény fordításban, és eljutott Erzsébetvárosba is. Kempis Tamás *Krisztus követése* című munkájáról van szó, amelyet többször is lefordítottak és kiadtak örmény nyelven. Erzsébetvárosban összesen hat különböző kiadású példány található belőle.⁹⁴ A velencei, 1737-ben Antonio Portoli által

⁸⁴ Katalógusszám 1822.

⁸⁵ Gregorio Hoffmann: *Il Vicariato Apostolico di Constantinopoli 1453-1830*. Roma 1935. 23.

⁸⁶ F. Tournebize: *Araçélian Khatchatur: = Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*. Paris 1912. 1436–1438.

⁸⁷ APF SC Armeni vol. 9. fol. 160 r. „Per hanc iuxta obligationem meam notifico Eminentis Vestris ea, que ad me spectant. Omnibus diebus dominicis, et sub [precepto] festivis [mane] et vespere predico. Solus audio confessiones. Visitandos visito et docendos doceo. Remanente tempore compositioni incumbio. Iam incepit imprimi illud maximum opus meum in lingua armena compositum. Iam quidecim folia impressa sunt. Nuncupatur theologia plenaria...” Vö: APF SC Armeni vol. 9. fol. 248r.

⁸⁸ APF SC Armeni vol. 9. fol. 224. „Hoc anno meis characteribus centum folia iam impressa sunt, nempe medietas primi tomi plenarie, theologie mea in lingua armena iam impressa est. Die, ac nocte [satago], ut alia mea opera absolutam ante mortem meam.”

⁸⁹ „et compositioni in lingue armena, et latina illuminationem nationis me[ae]...”

⁹⁰ Vö. Carl Friedrich Neumann: *Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur*. Leipzig 1836. 266.

⁹¹ APF SC Armeni vol. 7. fol. 80v–81r

⁹² APF SC Armeni vol. 9. fol. 293v, APF SC Armeni vol. 9. fol. 394r, APF SC Armeni vol. 9. fol. 514r.

⁹³ Katalógusszám 1890–1891.

⁹⁴ Katalógusszám 1744–1749. (örmény), katalógus szám 1750 (latin)

nyomatott kötetből három példány található, de van egy konstantinápolyi és két római kiadvány is. Kempis Tamás tehát az erzsébetvárosi örmények között is népszerű volt.

A fentebb meghatározott „missziós irodalom” fogalmához tartoznak mindazok a liturgiai segédletek is, amelyek a klérus hétköznapi és ünnepi feladatköréhez, az imádkozáshoz vagy a liturgia helyes végzéséhez kapcsolódtak. Erzsébetváros örmény könyvgyűjteménye kapcsán így a misekönyv, valamint az örmény himnárius, a šaraknoc’ tűnik fel.

Az örmény misekönyvnek a Vatikáni Könyvtárban található kéziratos példánya az erzsébetvárosi hívek részére készült Galíciában, korábban azonban az erzsébetvárosi örmény könyvtár állományában volt.⁹⁵ Nyomatott örmény misekönyvből négy példány található, valamennyi ugyanabból az 1728-as római kiadásból.⁹⁶ A római kiadású misekönyv azonban nem az egyedüli a 18. században, örmény misekönyvet még Velencében is adtak ki, a 19. században pedig a bécsi mechitaristák nyomdájában jelent meg. Amint a római örmény misekönyv címlapjáról már látható, erőteljesen kötődik a domonkosok rendjéhez ez a kiadvány. A misekönyv mellett a domonkos szerzetesek rendjének köszönhető az örmény breviárius létrejötte is, sajnos ebből Erzsébetvárosban nem találunk példányt. A domonkosoknak köszönhetően ugyanis megalakult az örményül *Elbarq Miabanołq*, magyarul az unitus testvérek (*Fratres Unitores / Ounitotq*) rendje, amely Naxijewanban⁹⁷ élte virágkorát. Az „Elbarq Miabanołq” elnevezés az alapítóról Jovhannes Qrnc’i-től származik, a másik elnevezés, az *Ounito’r*q először 1410-ben Mxitaric’ Aparanc’i-nél merült fel, egyértelműen utalva a rendnek az egyházi unióval összefüggő tevékenységére. Clemens Galanus alapján az *Elbarq Miabanołq* rendjének tagjai a nevüket egészen Világosító Szent Gergelyhez vezették vissza és hívták magukat „Karg Srbojn Grigori Lusaworcin”-ként, illetve latinul „Fratres Uniores S. Gregorii Illuminatoris” gyanánt. Az alapításkor még az ágostonos regulához kötődtek, de hamarosan átvették a domonkos rend regulájának nagy részét. A regula mellett a rendi habitus is a domonkosokéhoz hasonlított: fehér tunikát, fekete kámszát és fekete skapulárét viseltek.⁹⁸

Az örmény himnárius, a šaraknoc’ nem tartozik kifejezetten a „missziós irodalom” kategóriájába, ugyanis mind az örmény apostoli, mind az uniált örmény egyházban mély és hagyományos jelentése van. Az örmény himnuszokat 8 hangra alkották meg, s a bizánci irodalmi tradícióhoz kapcsolódnak. A kánonokat Step’anos Siwnec’i érsek vezette be az örmény apostoli egyházba, nagy valószínűséggel már Xosrov Anjewac’i (10. század) idejében el voltak terjedve az egész örmény egyházban. Az örmény himnuszok és himnárius fejlődésében még Barsel Čon-nak volt jelentős szerepe III. Nerses Šinoł (641–661) katolikosz idejében. Grigor Xul a 13. században szabályozta a himnuszok dallamait. Az örmény himnárius végső redakcióját Grigor Tat’evac’i (1346–1409) valósította meg. A kanonizált himnuszok mellett az örmény kéziratokban gyakran apokrif himnuszok is előkerültek, amelyeket Sahak Amatuni vardapet

⁹⁵ Lásd alább, a kéziratokról szóló fejezetben.

⁹⁶ *Missale Sacri Ordinis Praedicatorum auctoritate apostolica approbatum R[everendissimi]mi P. F. Thomae Ripoli ejusdem Ordinis Generalis Magistri Jussu editum.* Romae 1728. Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide.

⁹⁷ Ma Azerbajdzsánhoz tartozó terület.

⁹⁸ „Quamobrem, divino innixus auxilio, hoc aggressus fuit incoeptum, fundavitque Ordinem quendam, dictum Unitorum S. Gregorii illuminatoris ad Ecclesiam Catholicam, sub Regula S. Augustini, & constitutionibus Fratrum Praedicatorum, mutato Armenorum monachorum habitu in habitum S. Dominici, cum scapulari tamen, & capucio nigro: qui quidem Ordo, confirmatus deinde a Joanne XXII. Per Orientem, ac Septentionem longelateque propagatus fuerat.” Clemens Galanus: *Historia Armenae, Originem Christianae Religionis in Armenia...* Francofurti-Lipsiae 1701. 483. (A továbbiakban: Clemens Galanus: *Historia Armenae.*)

vizsgált meg és gyűjtött össze.⁹⁹ A šaraknoc-okból Erzsébetvárosban nyolc példány található, sajnos meglehetősen sérültek, így négy kötetnek a pontos kiadási ideje is nehezen meghatározható. Kettő közülük konstantinápolyi, 1743-as kiadású, egy pedig amszterdami 1698-ból.¹⁰⁰ Ez utóbbiban mintegy 10 oldalon kéziratos bejegyzés is található, liturgikus-kiegészítő tartalommal.

Az örmény nyelvű biblia erzsébetvárosi létezéséről már a *canonica visitatiók* is beszámolnak. Az biblia örményre fordításának a feladata már az örmény ábécé Mesop Maštoc által megalkotását követően felmerült, és nagyon hamar, már az 5. században meg is valósult.¹⁰¹ Az Ószövetség örmény fordítása gyakorlatilag az egyik legrégebbi idegen nyelvű fordítása az Ótestamentumnak. Ez Mesrop Maštoc'-nak és Movses Xorenac'-i-nak köszönhető, szó szerinti fordításuk annyira jól sikerült, hogy nagyon hasonlít az eredeti görög szövegre.¹⁰² Az Újszövetség örmény fordítása is ilyen alapos, Maturin [*Veyssièrè*] la Croze az Újtestamentum örmény fordítását „minden fordítások királynőjé”-nek nevezte.¹⁰³ Az első teljes örmény Biblia nyomtatása Amszterdamban 1666-ban kezdődött, és 1668-ban készült el.¹⁰⁴ Ebből a kiadásból Erzsébetvárosban nem találunk példányokat.

Az ecsmiadzini vardapet, Oskan Eriwanc' i IV. Jakab katolikosz kérésére utazott Európába, hogy egy bibliakiadást előkészítsen. Amszterdam ideális hely volt erre a gazdag örmény kereskedők közelsége miatt, ugyanakkor megfelelő távolságra volt Róma minden vallási kérdésbe beavatkozni akaró politikájától is. A Oskan-féle biblia annyira jól sikerült, hogy Oskant az örmény könyvnyomtatás atyjaként szokták azóta emlegetni.¹⁰⁵

Az örmény biblia kiadásának második állomása Konstantinápoly volt, ahol 1705-ben jelent meg, hogy 1733-ban Velencében a harmadik kiadása lásson napvilágot. Ez a nyomtatvány a mechitaristák vállalkozása volt, amint a címoldalon áll, szintén Oskan bibliája alapján készült, csak jobb papírra és szebb képekkel. A velencei kiadás címlapja arról is tájékoztat, hogy az eredeti kiadás az ecsmiadzini katolikosz megrendelésére készült. Ez a tény bizonyítja, hogy a mechitaristák célja nemcsak a katolikus örmények lelkipásztori ellátása, hanem az egyetemes örmény kultúra és az örmény nép szolgálata volt. Az amszterdami biblia erzsébetvárosi hiányát némileg ellensúlyozza az, hogy Erdély örmény könyvgyűjteményei közül az Erzsébetvárosban található ebből a kiadásból a legszebb kötet örmény bejegyzéssel és „Ex libris Joannis Dombi”

⁹⁹ Hakob K'yoseyan: *Das Armenische liturgische Schrifttum. Eine Hinführung.* = Erich Renhart-Jasmine Dum-Tragut (szerk.): *Armenische Liturgien. Ein Blick auf eine ferne christliche Kultur.* Graz-Salzburg 2001; Armenuhi Drost-Abgarjan: *Die armenischen Kanones von Astowacayaynowtiwn. Philologisch-literaturwissenschaftliche Untersuchung zum Saraknoc.* Habil.-Schrift. Halle an der Saale 2003; Hermann Goltz: *Zur Theologie und Theogrammatik armenischer Hymnen – Ein Beispiel: Das Magnificat aus dem Kanon auf die Geburt der Gottesmutter im Scharakan.* (Studia Patristica 20) Leuven 1989. 176–181.

¹⁰⁰ Katalógusszám 1500–1501.

¹⁰¹ Artasches Abeghian: *Vorfragen zur Entstehungsgeschichte der Altarmenischen Bibelübersetzungen.* Marburg 1906. 38–39, 35–37.

¹⁰² Carl Franz Alter: *Bibliographische Nachrichten von verschiedene Ausgaben orientalischer Bibeltexte, und der Kirchenväter.* Wien 1779. 81–82.

¹⁰³ Carl Franz Alter: *i.m.* 116–117.

¹⁰⁴ Artasches Abeghian: *i.m.* 38–39, 35–37.

¹⁰⁵ Artasches Abeghian: *i.m.* 38–39.

possessorral.¹⁰⁶ A teljes Szentírás mellett számos Újszövetség és zsolotárkiadás is található az erzsébetvárosi örmény könyvtárban.¹⁰⁷

A könyvtár kéziratai

A könyvtárban ma alig található örmény nyelvű kézirat; latin nyelvű kéziratok fennmaradtak ugyan, de ezek többnyire teológiai jegyzetek és tanulmányok. A gazdag könyvtári anyaghoz jóval több kézirat tartozott, ezek azonban a Vatikáni Könyvtárba és a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtárba kerültek.

A Vatikáni Könyvtárban a *Codices Vaticani Armeni* kötetei között találhatóak erzsébetvárosi örmény kéziratok a CVA 23–32. sorszám alatt. A kéziratokban több helyen szerepel az erzsébetvárosi örmény plébániai könyvtár pecsétje: „*Ex libris bibliothecae ecclesiae armenae Elisabethopolitanae*”. A kötetek között egy 15. századi kézirat található, a többi a 17–18. századból való.¹⁰⁸

A *Codex Vaticanus Armenus 23* egy horologion, amely az ortodox egyházban is ismert alapvető liturgikus könyv, megfelel a katolikus papi zsolozsmáskönyvnek. A *Codex Vaticanus Armenus 24* jelzetű kézirat hymnarium, amely a tíz kézirat közül a legkorábbi, 1491–1492-ben készült. A *Codex Vaticanus Armenus 25* jelzetű kézirat örmény rituálé, amely Tobia Augustionowicz lembergi örmény katolikus érsek 1728-ban keltezett levelével kezdődik, amely megemlíti Stephano Stephanovicz Roska tudományos hozzájárulását a kézirat elkészítéséhez. A kézirat két oszlopban készült, notrgir (kurzív) írásmóddal. A *Codex Vaticanus Armenus 26* egy himnuszgyűjtemény, a kötetben található himnuszokat főleg az éjszakai és hajnali imaórák alkalmával énekelték az erdélyi örmény katolikus ünnepeken. A kézirat szerkezetét, tartalmát, keletkezési idejét tekintve teljesen megegyezik a *Codex Vaticanus Armenus 27* jelzetű kézzel. A *Codices Vaticani Armeni 28–29–30* jelzetű kötetek kalendáriumok, amelyek a lengyelországi örmények használatára készültek. Keletkezési idejük 1751, 1798, illetve 1722, notrgir írásmóddal készültek. A *Codex Armenus Vaticanus 31* szintén himnuszgyűjtemény, 464 oldalas, a 17. században készült. A kézirat bologir írásmóddal készült, 18 helyen található benne az erzsébetvárosi örmény plébániai könyvtár „*ex libris*” pecsétje. A *Codex Vaticanus Armenus 32* egy örmény katolikus missale, vagyis misekönyv, amely 1693-ban az erdélyi örmények használatára készült. A kötetet számos, egész oldalas színes illusztráció díszíti, főleg az evangéliumok jeleneteiből.¹⁰⁹

A kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtárban található erzsébetvárosi örmény kéziratok a leltárkönyv tanúsága szerint 1911-ben kerültek az Erdélyi Országos Múzeum kéziratárába.¹¹⁰ Az eredetükről megjegyezték, hogy Csíki Lukács erzsébetvárosi mechitaristától vásárolták a köteteket, összesen 62 darabot. A kéziratok zömmel 18–19. századiak, tematiká-

¹⁰⁶ Katalógusszám 186.

¹⁰⁷ Katalógusszám 187–201.

¹⁰⁸ Eugenio Tisserant: *Codices Armeni Bibliothecae Vaticanae Borgiani, Vaticani Barberiniani, Chisiani*. Romae 1927.

¹⁰⁹ A kézirat egyik illusztrációját elemzi: Nagy Márta: *Mennyország ábrázolás a Codex Vaticanus Armenus 32-es számú kötetében*. = Öze Sándor–Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra* 2006.

¹¹⁰ A Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár munkatársának, Kovács Máriának ezúton fejezzük ki hálás köszönetünket, szakmai segítsége a kéziratokról szóló információk összegyűjtését nagyban megkönnyítette.

juk a népi vallásossághoz, illetve teológiához kötődik (miskönyvek, zsoldároskönyvek vagy Ákoncz Kövér István prédikációi) kevés kivételtől eltekintve.¹¹¹

Frédéric Macler francia armenológus az 1930-as években tanulmányi körutat tett Erdélyben, majd egy tanulmányt is közzétett az erdélyi örmény kéziratokról.¹¹² Az egyébként alapos és szakszerű tanulmány említés szintjén sem foglalkozik a Vatikáni Könyvtárban található erdélyi örmény kéziratokkal, pedig Tisserant katalógusa mintegy tíz évvel Macler tanulmánya előtt már megjelent. Macler ezzel szemben beszámol Erzsébetvárosról, és leírja az ott található, nagyjából a jelenlegi állománnyal egyező kéziratokat.

Jelenleg a könyvtárban az alábbi kéziratok találhatóak, a gerincükön található jelzetek alapján:

Nr. 5. Missale (latin nyelvű)

Nr. 7. Missale (örmény nyelvű, latin betűs átírással) 32 oldal

Nr. 9. Historia Ecclesiastica Anno 1867 (oldalszámozás nélkül). Possessor: Ávedik Lukács

Nr. 10. Salamon, Andreas: Theologia Dogmatica. 1729.

Nr. 11. Pápai, Martinus: Appendix ad Summae D. Thomae. 1763.

Nr. 12. Severus, Josephus: Tractatus de Locis Theologicis. Anno Domini, 1761. In Collegio Urbano de Propaganda Fide.

Nr. 13. Vocabularium Armenum (oldalszámozás nélkül)

Nr. 13. Vocabularium Armenum II. (oldalszámozás nélkül)

Nr. 14. Tractatus theologicus. Ex Libris: Pertinet ad Bibliothecam Emerici Dániel Presbyteri Ecclesiastici

Nr. 14. Tractatus theologicus. Ex Libris: Pertinet ad Bibliothecam Emerici Dániel Presbyteri Ecclesiastici

Nr. 14. Tractatus theologicus. Ex Libris: Pertinet ad Bibliothecam Emerici Dániel Presbyteri Ecclesiastici

Nr. 17. [Theodoro Lázár]: Tractatus theologicus. 1774/1775.

Nr. 18. A római jog története. 358 oldal

Nr. 19. Tractatus Theologici de angelis, beatitudine et actibus humanis. Oldalszámozás nélkül.

Nr. 19. Tractatus Theologici de Peccatis; Gratia, Merito. Professore R.P. Francisco Xavero Stadler S.J. 1714 Viennae Austriae. Ex Libris: Pertinet ad Bibliothecam Emerici Dániel Presbyteri Ecclesiastici

Nr. 20. Aquinói Szent Tamás filozófiája. IV. (örmény nyelven) 544 oldal

Nr. 21. Tractatus de virtute et sacramento poenitentiae. Pars I. Professore R.P. Francisco Xavero Stadler S.J. 1714 Viennae Austriae. Ex Libris: Pertinet ad Bibliothecam Emerici Dániel Presbyteri Ecclesiastici

Nr. 22. Logica Major. 376 oldal, index

Nr. 23. Commentaria in universalem [articulis physica]. Oldalszámozás nélkül.

Nr. 23. Physica. Pars secunda. 437 oldal, index.

¹¹¹ *Templomi bútorzat leltára*. Lucian Blaga University Library, Cluj. Manuscript Collection. Ms. 1065.

¹¹² Frédéric Macler: *Manuscripts Arméniens de Transylvanie. Rapport sur une mission scientifique en Transylvanie (sept-oct. 1934)*. Paris 1935.

Nr. 25. Kapdebo, Joannes: Kiesevetter. Logica pura. Secundum Principia. Kant II. Claudiopoli, 1800. Oldalszámozás nélkül.

Nr. 26. Örmény nyelvű imádságos könyv, 6 oldal.

Nr. 27. Aquinói Szent Tamás filozófiája. Venetik, 1724. (örmény nyelven) 544 oldal, bőrkötéses, csattos könyv.

Nr. 27. Aquinói Szent Tamás filozófiája. II. Venetik, 1727. (örmény nyelven) 696 oldal, csattos könyv.

Nr. 27. Aquinói Szent Tamás filozófiája. III. (örmény nyelven).

Nr. 28. Außerlesenes Meß- und Gebetbuch. 400 oldal.

A könyvtár jelentősége a transznacionális történetírás számára

A könyvtár katalógusából megismerhető az erzsébetvárosi örményeknek, ennek a Közép-Európa keleti szegletébe érkezett kaukázusi népcsoportnak a művelődése és az, hogy miképpen közvetítették értékeiket az integráció során. Vizsgálhatóvá válik, hogy az örmény irodalom – mint a Kárpát-medencébe érkező importelem – a befogadó közegben milyen módon alakult át, illetve milyen módon alakította a környező társadalom irodalmát. A kulturális transzfer fontos eleme a kultúrák közötti kölcsönhatás, amely egyfajta belső átalakulásban fejeződik ki, ez a mozzanat nagyon jól vizsgálható az erzsébetvárosi örmény könyvgyűjteményen: a nyugat-európai latin keresztény munkák örmény nyelvű recepciója a különböző régi nyomtatványokban, majd ezek erzsébetvárosi megjelenése, a kötetek több kiadásban való jelenléte, a latin nyelvű kiadások párhuzamos jelenléte az örmény kiadásokkal ezt egyértelműen bizonyítják.

Nyomon követhető az is, hogy a kultúra elemeit hordozó anyagi értékek (így a kéziratok és könyvek) kölcsönhatása hogyan változtatja meg a befogadó társadalmat, hogyan juttatja el a helyi örmény közösséget a teljes kulturális integrációhoz és nyelvi asszimilációhoz. Mint ismert, a 17. században az apostoli örmény keresztény hitet valló népcsoport a Kárpát-medencében uniót kötött a katolikus egyházzal, társadalmi integrációjuk már a 18. században végbement, nyelvük a 19. századra pedig szinte egységesen a magyar lett.¹¹³ Ezek a folyamatok a könyvtár állományának vizsgálatakor is jól kimutathatók. Ugyanakkor az egyházi hagyatékok összeolvadása miatt más szempontokra is figyelni kell az állomány elemzésénél. Az integráció folyamatában gyakorlatilag az egyház volt az egyetlen intézmény, amely – az örmény liturgia révén – az örmény nyelvet a helyi társadalom számára szimbolikusan megjelenítette, ugyanakkor az uniót követő latinizálással az örmény nyelv elvesztésének is az egyház lett az egyik eszköze.

A katalógus azért is fontos, mert eddig nem rendelkezünk a kelet-európai örmény közösségek könyvkultúráját tekintve olyan adatbázisokkal, amelyek segítették volna az összehasonlítást más helyi (Kárpát-medencei, kelet-közép-európai) régi könyvtárakkal. A katalógus

¹¹³ A társadalomtörténeti folyamatokról bővebben Pál Judit: *Armeni în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei / Armenians in Transylvania. Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province.* Cluj-Napoca 2005; Pál Judit: *Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században.* = Óze Sándor–Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra 2006.* 77–94; Pál Judit: *Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században.* Erdélyi Múzeum LIX(1997) 1–2. 104–120.

elkészültével ennek a kétoldalú irodalomtörténetnek az eddig hiányzó pólusa tehát interpretálhatóvá válik.

Armenian Church Library in Dumbrăveni (Erzsébetváros, Elisabethopolis)

Keywords: Armenians, Armenian-rite Roman Catholic church, Dumbrăveni, Elisabethopolis, Erzsébetváros, Ebesfalva, armenian books, armenian manuscripts.

Inaccessible to the public, a most valuable early modern Armenian church library can be found in Dumbrăveni (Elisabethopolis), Transylvania, a city populated by Armenians. Though worthwhile monographs and papers have been published about the place, only scattered information has so far been available regarding the existence of this library. After an overview of the city's history, the present study discusses certain events in the life of the city and their bearing on the privileges in early modernity, as well as problems of ecclesiastical history. After their settlement in Transylvania, the Armenians united with the Catholic Church; consequently, Armenian-rite Roman Catholic churches and parish confraternities were established in Elisabethopolis as well.

The library, located in the Armenian Catholic parish church, contains primarily the inheritance of the Armenian parsons and local intellectuals: a rich collection of volumes in Armenian, Italian, Latin, Hungarian, and German. The Armenian literature served first and foremost the purposes of the Catholic mission and church liturgy, incorporating books from Rome, Constantinople, Venice, Trieste, and Vienna. In addition to the Armenian dictionaries and lexicons, what deserves mention is the collection of Armenian missals, Bibles, and hymnaries (šaraknoc'), as well as the works of Clemens Galanus and Jacobus Villotte.

Of the manuscripts, only a portion is currently kept at Elisabethopolis; some were transferred to the Lucian Blaga University Library in Cluj, some to the Apostolic Library of the Vatican.